

Олег Файда

(Львів)

МАРКЕРИ «ВІЗАНТИЗМУ» В УКРАЇНСЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ (інтерпретації Тараса Шевченка та Івана Огієнка)

«Словник української мови» (1970–1980), витлумачуючи значення слова «візантійство», як приклад наводив часто тиражовані слова Тараса Шевченка: «*Любить царя свого н'яного Та візантійство прославлять*». Фраза стала візитівкою терміну в українській культурі. Негативно забарвлена семантика слів із спільним коренем «візант-» у позанауковому дискурсі може і не бере початку від Тараса Григоровича, але зазначеним виразом була міцно усталена.

Практично до XVIII ст. українська культура перебувала під потужним впливом візантійського спадку, як про це докладно писав, наприклад, Ігор Шевченко¹. Наступне за тим століття мінімізувало вагомість цього елемента в суспільній свідомості. Чергова епоха спонукала підвести ризик під попереднім етапом та перейти до наукового осмислення. Критичний аналіз візантійської минувшини довго пробивав собі шлях і не завжди встигав позначатись на формуванні суспільних стереотипів про Візантію в державах та країнах, на які остання століттями духовно впливала. Нерідко ці образи, випереджуючи істориків, формували гуманітарії іншого профілю, наприклад, літератори. Оцінки Візантії, «візантійського» та «візантинізму» давали різні, нерідко протилежні. Магістральні лінії вибудовувались від категоричного відгородження щодо ро-

мейської спадщини до засвідчення сприятливого значення візантинізму для певної культури. В українському культурному просторі, на мою думку, різнонаправлене трактування цих термінів особливо виразно помітне на прикладах текстів Тараса Шевченка та науково-популярних студій Івана Огієнка.

За хронологією, розпочинаючи з Шевченка, поставимо до відомих та аналізованих переважно з літературознавчого огляду текстів два взаємопов'язані питання. По-перше, наскільки інформативним було уявлення творця національного міфу про Візантію та «візантійство»? По-друге, який образ імперії для подальших поколінь могли продукувати висловлювання Т. Шевченка, зважаючи на його винятковий вплив на подальше формування української громадсько-політичної, а через неї, частково, і наукової думки?

Дослідник, який ставить собі завдання виокремити *не винятково художній образ* Візантії у Т. Шевченка, а здобуту і осмислену ним з певних джерел інформацію про цю середньовічну державу, опиняється у ситуації візантиніста, який досліджує період VII – середини IX ст., так званих «темних віків» Імперії ромеїв. Іншими словами, він змушений аналізувати фрагментарні відомості, не сподіваючись на відтворення об'ємної картини.

Поодинокі згадки, які дають матеріал для дослідження, зосереджені у двох автобіографічних творах – повісті «Художник» (1856) та «Щоденнику» (1857). Над питанням «як поет уявляв собі Візантію?» застановлявся відомий літературознавець Л. Ушкалов². Дослідник вмотивовано вважає, що шевченків образ – це характерна для доби Просвітництва візія, яка набула концентрованого виразу у праці Едварда Гіббона «History of the Decline and Fall of the Roman Empire» (1776–1789). Витвір історичної думки, що швидко здобув статус класичної праці, зберігався серед книг К. Брюлова, оповідач на сторінках «Художника» був неспроможний «смотреть на него равнодушно»³. Книга була перекладом на французьку, і щоб опанувати твір, Тарас Шевченко взявся за вивчення мови з поміччю студента Леонарда Демського, який одночасно читав йому сам твір Е. Гіббона⁴. О. Прицак додавав від себе: «Шевченко мав щастя, що Демський, фаховий історик, ще й зацікавлений історіософією, читав разом з ним і коментував оту перлину світової історіографії»⁵.

Достеменно невідома природа шевченкового пристрасного зацікавлення твором англійського історика. Освіченому столичному товариству зазначена книга була знаною, про що свідчать хоча б рядки з пушкінського роману про Євгенія Онєгіна, дописаного якраз у рік появи Шевченка-кріпака у Північній Пальмірі: «Стал внонь читать он без разбора. Прочел он Гиббона...». Такий інтерес типовий для петербурзького періоду, коли Шевченко багато читав, заповнюючи прогалини освіти, зокрема, як вказує О. Дорошкевич, «монументальні праці... з історії культури (як Мішо – «Histoire des croisades»)»⁶. З працею Жозефа-Франсуа Мішо, яка своїм предметом дослідження, до речі, побічно торкалася й візантійської історії, Шевченко також ознайомився у книгозбірні К. Брюлова. «Історія» захопила молоду людину більше, ніж романи Вальтера Скотта і навіть сподвигла на створення ескізу з Петром Пустельником. Цікава характерна реакція власника бібліотеки на мистецьку спробу молодшого колеги. Карл Брюлов «мне строжайше запретил брать сюжеты из чего бы то ни было, кроме Библии, древней греческой и римской истории», мотивуючи, що лише там «простота и изящество», а «в средней истории [тобто, середньовічній – О. Ф.] – безнравственность и уродство», – констатує герой «Художника»⁷. Брюловське трактування Середньовіччя у душі діячів епохи Ренесансу безсумнівно впливало на оповідача у ті роки, це засвідчує подальший текст твору. Разом з тим це не заважало Т. Шевченку іменувати вчителя «Карлом Великим».

Якщо сюжет з історії західного середньовіччя зацікавив Т. Шевченка, то складніше знайти звернення до подій візантійської історії. Прикладом може бути ремарка, в якій одним реченням згадуються загальновідомі події 325 р. На день святкування пам'яті Петра і Павла автор «Щоденника» з сумом констатує, що сучасники спотворили принесені апостолами істини, а початок процесам викривлення первісного християнського вчення було покладено у IV ст.: «Во имя святое, имя ваше [апостолів – О. Ф.] так называемые учителя вселенские подрались, как пьяные мужики, на Никейском вселенском соборе»⁸.

Отже, мізерні відомості про «історію читання» дослідження Е. Гіббона можна зіставити з фактичною відсутністю слідів звернень в автобіографічних текстах Шевченка до політичної та цер-

ковної історії ромеїв. Можливо, слід припустити, що підкреслена небайдужість до твору ґрунтувалась передовсім на увазі до античного минулого. Т. Шевченко, як це докладно з'ясовано у численних розвідках, добре знав греко-римську Античність, висловлював захоплення стародавньою літературою, філософією, історією та мистецтвом⁹. Шевченкознавці наводять його висловлювання про необхідність вивчення зазначеної епохи. Саме в контексті студіювання Античності Тарас Григорович принагідно не забував згадати користь із вивчення французької мови: «Я не знаю, как [благодарить] доброго Демского за эту услугу»¹⁰. В «Історії» Е. Гіббона виклад розпочинається від кінця першого століття, епохи правління династії Антонінів, перший і більша частина другого тому присвячені історії пізньої Римської імперії. Наступні частини книги, де все частіше автор акцентує на ідеї «занепаду та руйнування» імперії, сприяли утвердженню негативного образу імперії та візантинізму і похідного він них переконання про недостойність уваги до такого «матеріалу». Втім, слід пам'ятати, що рівноцінної за науковим рівнем і доступної загалу альтернативи поглядам Е. Гіббона для пересічного читача у шевченкові часи не існувало.

Подальше заглиблення у тему шевченкового сприйняття «візантизму» так чи інакше вимагає залучати матеріал, який традиційно перебуває поза дослідницькою лабораторією історика, у кращому випадку знаходиться на міждисциплінарному рубезі з літературознавством. Звернемося, насамперед до семантичного наповнення терміну «Візантія» та похідних від нього у шевченковому словнику.

У поемі «Гамалія» (1842), де вперше зустрічається термін Візантія, під її йменням фігурує Османська імперія, проти якої воюють козаки. В інших творах Царгород є не давньоруським відповідником назви «міста Константина», а синонімом до назви Стамбул. Ще більше віддаляється від історичної імперії ромеїв слововжиток термінів «візантійський» та «візантіство». У поезії «Ликері» (1860) згадується «візантійський Саваоф». Вживання анахронічного для імені юдейського Господа військ прикметника суто символічне, офіційному «візантійському» божеству протиставляється справжній Бог. Відчуття огиди викликає навіть мистецька пам'ятка, – нижньгородський образ Нерукотворного Спаса, – іменована «візантійським страхіттям». Зрештою, навіть

у театральній постановці, в якій була задіяна шевченкова симпатія Катерина Піунова, поет боявся побачити «візантійський стиль»¹¹. І все ж найбільш концентрований вираз негативу містить означення «візантійство» в «Я не нездужаю, нівроку...» (1858), яке напряду пов'язується з ідеологією правлячої верхівки.

Зазначений слововжиток термінів з коренем «візант-» впливав і на трактування цих слів дослідниками шевченкової творчості. Так, Л. Плющ стверджував – поет з житій Йоанна Дамаскіна та Максима Сповідника добре знав «візантійщину як втручання п'яних кесарів у церковні справи»¹². Жоден з ромейських василевсів, які мали стосунки до переслідування святих, під таке означення не підпадав – у фразі нехай алегорично, але все ж необґрунтовано переносить образ російського «царя свого п'яного» на давніх правителів імперії над Босфором. «Візантизм» був серед чинників, які на думку дослідника були антиподом до шевченкової ідеї-образу «давньої волі всіх народів»¹³.

На цьому можна було б завершити аналіз шевченкового розуміння візантинізму. Крапку в цій справі не дають поставити літературознавчі праці, результати яких необхідно брати до уваги. Чимало дослідників, особливо в останні роки, сходяться на думці, що східнохристиянська духовність була іманентною властивістю творчості національного генія. Не вдаючись у деталі, проілюструємо цю тезу на матеріалах студій дослідника Л. Плюща та сучасної української авторки Ольги Бігун¹⁴.

Автор збірки статей, об'єднаних в одному виданні під назвою «Екзод Тараса Шевченка», засобами методології структуралізму дослідив дві редакції шевченкової поеми «Москалева криниця». Науковець послідовно розвиває думку про спорідненість Шевченкових творів із поглядами Максима Сповідника і доходить до висновку, «частково науку його (Максима – О. Ф.) Шевченко знав»¹⁵. Інше узагальнення, яке висловлює автор, ще більше зближає Тараса Шевченка із текстами візантійських богословів: «Аналіза текстів, створених у неволі й після неї, свідчить про ґрунтовне знання Шевченка писань Св. Отців, про власні роздуми Шевченка над етично-релігійними проблемами теодицеї й антроподицеї...»¹⁶. Максимально точно визначення про «амбівалентність візантійства» у шевченковій творчості винесене у заголовок монографії

О. Бігун. Авторка з'ясувала, що «сміслові горизонти поняття «візантійство» у Шевченковій перцепції» слід шукати у прив'язці до суспільно-політичних реалій Російської імперії, це поняття найчастіше означає «чужий», загрозливий світ. Водночас таке настановлення, на думку дослідниці, неконфліктно поєднується з шанобливим ставленням до візантійської духовної традиції¹⁷. Використання цієї традиції у шевченковій творчості (до речі, не лише словесній, але й засобами малярства) по суті наскрізне, О. Бігун виділяє побутування візантійства у шевченковій художній символіці, формулює «візантійську концепцію святості» у його творах, знаходить сліди «візантійського» впливу у морально-дидактичних настановах Кобзаря.

Наділяти «візантинізм» іншими питомими рисам, на перший погляд діаметрально протилежними до шевченкових означень, запропонував через століття Іван Огієнко – один із найрізномісних українських гуманітаріїв минулого віку. Його позиція кристалізувалася у 1950-х рр., коли інтелектуал перебував на еміграції в статусі митрополита УАПЦ. Наша мета – з'ясувати особливості трактування «візантинізму» вченим, а також дослідити, чи простежується кореляція з поглядами Тараса Шевченка на візантинізм.

Якщо Іларіон XI ст. використовувався київським князем як своєрідна протипага грекам, митрополит православних українців на півночі американського континенту був швидше апологетом давньої імперії. 1953 року він публікує спочатку в «Нашій культурі», згодом у «Вірі й культурі», й, зрештою, наступного 1954 р. як окрему брошуру (доповнене видання) накладом Українського наукового православного богословського товариства розвідку під промовистою назвою «Візантія й Україна. До праджерел української православної віри й культури».

Дата публікації приурочувалась до півтисячоліття загибелі держави ромейів, події неодноразово названої у публікації «всесвітньою трагедією» (с. 3 – тут і далі в дужках посилання на зазначене дослідження І. Огієнка). Ця праця з низкою інших публікацій (про розкол Церкви 1054 р.) на передній план висувала по суті дидактичну мету, – «мусимо знати ... правдиву історію Православної віри» (с. 3). Ймовірно, розвідка отримала друге дихання поруч з іншими публікаціями автора у препринтах кінця 1980-х – початку

1990-х рр., які поширювалися у час міжконфесійного протистояння в Україні.

Брошура складається з двох частин. Перша містить короткий виклад історії Візантії, у другій подано розгорнуті міркування з приводу впливу ромейської культури на Україну-Русь. Огієнкова коротка схема минулого імперії може викликати, з огляду на тодішні та сучасні уявлення, певні зауваження через певний схематизм та спрощення. Однак для вирішення поставлених завдань важливіше значення має саме мислиннева конструкція як єдине ціле.

Схематично акценти митрополита щодо минулого Візантії можна представити таким чином. Народження імперії пов'язується з подіями 330 р., «коли Костянтин Великий просто зненавидив гордий Рим... і ... переніс свою столицю в місто Візантію...» (с. 4–5). Факт появи міста Константина автор вважав «світовою подією». У зв'язку із заснуванням Константинополя митрополит формулює дефініцію ключового поняття «візантинізм». Надамо слово автору: «Старий романізм стрівся на Сході з іншими могутніми культурами, – еллінською (грецькою), юдейською та персько-арабською, і розплився в них. І наслідком цього поєднання створилася ... найвища нова культура – візантійська. Східна імперія підбила під себе всі східні народи, які й об'єдналися в Візантії, а всі їхні культури створили т. зв. візантинізм» (с. 6–7). Слідом визначається ареал та глибина впливу візантійської культури на навколишні народи (у різноманітних галузях духовного життя). Акцентується, що виняткові ці впливи на «український дух, як народу», адже «всю нашу духову культуру прищепила нам Візантія» (с. 10). Огієнкова квінтесенція ролі візантизму категорична: «Заберіть від українців православний візантинізм. І вони стануть нагими, як мати народила!» (с. 10).

Церковний вплив Візантії митрополит нарочито протиставляє західному (латинському) християнству. Разом з тим Іларіон пише про візантизм не лише у контексті українського середньовіччя, також звертається до вживання терміну у гострих суперечках міжвоєнного періоду в середовищі галицького унійного духовенства, за якими мав змогу особисто спостерігати. Автор підкреслив участь у боротьбі за візантинізм «свідомої Галичини з митр. А. Шептицьким на чолі, вбачаючи у ньому істоту (суть – О. Ф.) Української

Церкви, як Православної, так і Греко-Католицької» (с. 12). Галицький владика, на думку І. Огієнка, як ніхто інший розумів, що «грекокатолицтво без візантинізму незадовго має перестати бути українським». Попри те, що у Галичині перемогли «антивізантиністи» (sic! – О. Ф., саме так у тексті) і згодом в назві церкви свідомо відкинули слово «греко», від початку 1950-х рр. вже Рим «зрозумів свою історичну помилку» і сам спонукав українських католиків-емігрантів повертатися до старого «візантинізму» (с. 66).

За час, коли українська Церква перебувала в юрисдикції Константинопольських патріархів, візантійський культурний елемент поступово почав сприйматися як питомо своє явище, «візантинізм став у нас своїм рідним», – напише митр. Іларіон, і для максимального ефекту зробить далі парафраз ідеї, – «це не тільки душа нашої Православної Віри, але це й душа нашої культури, наших звичаїв, а тому це й душа кожного українця, якого б віровизнання він не був» (с. 13, 60). У заслугу візантизму ставиться його толерантна постава до національних елементів культури.

Православному митрополиту було добре відоме й тлумачення «візантизму» у негативному забарвленні. Джерела іншої конотації терміну автор пов'язує із християнами латинського обряду, які «пустили сам термін..., як назву на інтриги й відступства». Іларіон на емоційній хвилі висуває інвективи проти католицької Церкви, вважаючи, що у відповідь до протилежної сторони можна вжити аналогічне за змістом поняття «езуїтство», та й «зрештою, історія Пап дає ще більше матеріалу, аніж Візантія, про всякі інтриги та зради, про “римський візантинізм”» (с. 24).

Заслугою Східної імперії І. Огієнко вважав зародження ідеї автокефальних церков. Цього духа «церковної волі» вдихнув православним народам патріарх Фотій, і лишень у Візантії «могла повстати ідеологія братів-греків Кирила й Мефодія – нести Слов'янам Православну віру їхньою рідною мовою» (с. 14).

Підсумковий спів «осанни» для імперії ромеїв дещо неочікувано здійснюється засобами Шевченкових текстів! Наприкінці розділу, завершуючи короткий виклад історії держави над Босфором, підсумовуючи роковини загибелі «колиски Православія», митрополит Іларіон послуговується добре відомими рядками, вплітаючи їх у канву свого тексту. Константинопольська церква

для еміграційного митрополита матірня, а «хто матір забуває, того Бог карає». Автор слідом пропонує, споминаючи про півтисячоліття трагедії, згадати «славну Візантію... «не злим, тихим словом»» (с. 21).

Слід з'ясувати підстави митрополита Вінніпега використовувати слова Кобзаря відносно держави, про яку останній говорив з крайньою антипатією, наприклад у тій же «Гамалії». Вживання впізнаваних шевченкових слів лише риторична фігура чи автор не вбачав дисонансу у цьому випадку? Цілий пласт шевченкознавчих студій у багатогранній спадщині науковця не дозволяє сумніватись у його обізнаності щодо негативного забарвлення похідних від іменника «Візантія» термінів у творчості Шевченка. Деякі відповіді, на мою думку, може дати Іларіонова праця «Релігійність Тараса Шевченка» (1964).

Коли не брати до уваги певної полемічної складової огієнкового дослідження, спрямованого для спростування образу Шеченка-атеїста у радянському літературознавстві, то автор поставив собі завданням аргументовано довести – «Шевченко був віруючий християнин-православний»¹⁸. Дослідник наново актуалізує загально добре відомі факти з біографії Шевченка: слухання малолітнім Тарасом по неділях читання Міней Дмитра Туптала з дідових уст, глибоке знання та вживання у «Кобзарі» церковнослов'янської мови¹⁹. Особлива увага у справі з'ясування шевченкової релігійності відводиться поемі «Марія» (1859), що її головним джерелом, на думку митр. Іларіона, був «Акафіст Пресвятої Богородиці», написаний Георгієм Пісидою після 626 р.²⁰ Шевченко та дослідники його творчості критиковані за невірний переклад одного з рядків акафісту, тлумачення, що співзвучне з ерессю, «яку осудив анатемою ще III Вселенський собор 431 року в Ефесі»²¹. Втім, провину дослідник, який метафорично прагне «висповідати» Шевченка, знімає з автора «Марії» та переадресовує на Святійший Синод з його «неясним» виданням тексту акафісту.

Таким чином, митр. Іларіон демонструє, що релігійність, а також творчий доробок головного національного поета збудовані значною мірою на візантійській спадщині. Навіть винятково гостру соціальну спрямованість шевченкової поезії автор зіставляв із діяльністю Йоанна Златоуста. І. Огієнко у цьому випадку докоряє

Шевченкові, який не згадав одного з найвідоміших отців Церкви ранньовізантійської епохи: «Іван Злотоустий сильніше від нього боронив бідних, запальніше від нього нападав на багатів та панів, дошкульніше від нього нападав і критикував і царів, і за все це року 403-го був засланий...»²².

Таким чином, «візантійська» тема, у значенні звернення до політичної та церковної історії імперії, зважаючи на число згадок про неї та тональність цих зауважень в *розумінні Шевченка* принагідна та маргінальна. Погляд Тараса Григоровича на Візантію як давноминутий *політичний організм* – це оптика бінокля, який повернуто зворотнім боком. Уявлення про «Візантію» суголосне з адресування європейцями кореспонденції у «Константинополь» на початку ХХ ст.: писали нібито у столицю Візантійської імперії. Шевченко подібно згадує «Візантію», яка вже насправді Ромеєю не була. У зазначених «Візантії» та «візантійстві» можна шукати алюзії на суспільно-політичний устрій Російської імперії. Натомість інші шевченкові тексти засвідчують присутність візантійського духовного елементу.

Згодом, близько століття після шевченкового «ви року» Візантії, кристалізувалася інша візія щодо сліду в українській минувшині імперії над Босфором, бачення у формі близькій до широкого читача – науково-популярній, що її представив Іван Огієнко. Цей погляд дещо хибує конфесійною заангажованістю, попри це він конструктивний у бажанні повернути спадщину ромейської цивілізації українській культурі. Обидва варіанти різнополюсні один стосовно іншого і вміщують у проміжку між собою різноголосся поглядів на феномен візантинізму. Митрополит Іларіон виявив прозорливість, намагаючись замирити Кобзареву та свою візію, і його правоту частково підтверджують сучасні дослідники.

¹ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Львів, 2001.

² Візантія // Ушкалов Л. В. Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання. Харків; Едмонтон; Торонто, 2014. С. 94. Виданий у другій половині 1970-х рр. «Шевченківський словник» спеціальних гасел, пов'язаних із Візантією чи візантинізмом у шевченковій творчості не передбачав.

- ³ Художник // *Шевченко Т.* Зібрання творів. У 6-ти тт. К., 2003. Т. 4. С. 157.
- ⁴ Там само. С. 167.
- ⁵ *Пріцак О.* Шевченко – пророк. К., 1993. С. 13.
- ⁶ *Дорошкевич О.* Петербурзьке оточення молодого Шевченка // *Дорошкевич О.* Етюди з шевченкознавства. Зб. ст. Харків; Київ, 1930. С. 57.
- ⁷ Художник... С. 151.
- ⁸ Щоденник // *Шевченко Т.* Зібрання творів. У 6-ти тт. К., 2003. Т. 5. С. 31.
- ⁹ *Чернишова Т. М.* Антична література і Т. Г. Шевченко // *Шевченківський словник.* У 2-х тт. К., 1967. Т. 1. С. 40; *Зорівчак Р. П.* Англійська література і Т. Г. Шевченко // Там само. С. 36–37.
- ¹⁰ Художник... С. 173.
- ¹¹ Щоденник // *Шевченко Т.* Зібрання творів. С. 155.
- ¹² *Плющ Л.* Екзод Тараса Шевченка. Навколо «Москалевої криниці». Двадцять статтів. Едмонтон, 1986. С. 41, посилання 26-е.
- ¹³ Там само. – С. 62.
- ¹⁴ У когорті дослідників, які студіюють у зазначеному керунку, окрім згаданого Л. Ушкалова, слід згадати О. Яковину, Л. Литвин та ін.
- ¹⁵ *Плющ Л.* Екзод Тараса Шевченка. С. 241.
- ¹⁶ Там само. С. 319.
- ¹⁷ *Бігун О. А.* Byzantium: pro et contra (Амбівалентність візантійства у творчості Тараса Шевченка). Івано-Франківськ, 2014. С. 388.
- ¹⁸ *Іларіон, митр.* Релігійність Тараса Шевченка. Вінніпег, 1964. С. 7.
- ¹⁹ Там само. С. 14–15, 79, 100.
- ²⁰ Там само. С. 80, 89, 94.
- ²¹ Там само. С. 93.
- ²² Там само. С. 101.

Іван Куций

(Черкаси)

ВІЗАНТІЯ НА МЕНТАЛЬНИХ КАРТАХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ХІХ ст.

На ментальних картах українських вчених ХІХ ст. одним із найбільш нез'ясованих питань було визначення місця Візантії у системі цивілізаційного поділу світу. Його проблематичність полягала насамперед у тому, що Візантія не вписувалася в жоден із артикульованих цивілізаційних образів української інтелектуальної думки: ні Слов'янського світу / Слов'янщини, ні європейського Заходу, ні Азіатського Сходу. З іншого боку, історичний образ Візантії окремими своїми аспектами був дотичним до кожного із вищезгаданих цивілізаційних образів. Так, українські історики були одноставні у визнанні факту, що Візантію із Слов'янським світом / Слов'янщиною ріднило православне віросповідання, культурна та деякою мірою державницько-династична традиція. У географічно-просторовому сенсі Візантія вписувалась в образ Сходу й частково Азії. У державницько-династичному сенсі українські вчені сприймали Візантію як спадкоємицю й продовжувача традицій Римської імперії. Остання рецептувалася як попередник Європейської цивілізації. Хоча спроб ототожнення Візантії із західноєвропейським світом в українській історичній думці не простежуємо. Через це питання про цивілізаційну приналежність Візантії та її місце у цивілізаційному розподілі світу впродовж довгого часу залишалося відкритим. Власне чітких відповідей на це питання в працях українських істориків ХІХ ст. не віднаходимо.

Загалом візантійська тематика в українській історіографії ХІХ ст. була майже не розробленою. Лише окремі історики-концептуалісти